

SZÓJELENTÉS, MONDATSZERKEZET, GRAMMATIKALITÁS

(Adalékok a jelentés és szintaktikai
szerkezet összefüggéséhez)

DR. SZABÓ ISTVÁN

(Közlésre érkezett: 1978. december 20.)

1. Egyik dolgozatunkban — Rák Sándor—Szabó István (1978) — a passzívumot és a tagadó szerkezeteket vizsgálva azt próbáltuk bizonyítani, hogy egyes mondatok jelentése és a rajtuk végzett transzformációk között összefüggés van: az utóbbiak — bizonyos körülmények között — módosítják a mondat jelentését. Az aktívum és passzívum funkcióbeli különbségét (jelentéskülönbségét) persze az idézett dolgozatban közölt nyelvi tények nem merítik ki. Vö. Khrakovsky (1973), Bolinger (1975), Clark (1976). Jelen írásban az alcímbe jelzett problematikát boncolom tovább, tekintettel az állító és tagadó szerkezet egyéb összefüggéseire. (Az írás a generatív nyelvelmélet gondolatköréhez kapcsolódik; annak fogalmi rendszerében, terminológiájában való jártasságot feltételez.)

Az állítás és a tagadás (különböző formái) szempontjából tekintsük az alábbi, Apresjan (1974:81–2.) által idézett tényeket:

- (19) a) 'Butylka vmeščaeť 5 litrov'¹
b) 'Bytľka ne vmeščaeť 5 litrov'²
c) 'Neverno, čto butylka vmeščaeť 5 litrov'³
d) 'Butylka vmeščaeť ne 5 litrov'⁴

Látszólag (19c) (19b)-nek, illetve (19d)-nek parafrázisa. Valójában azonban nem így van. (19b) jelentése (20a), (19c)-é és (19d)-é azonban vagy (20a) vagy (20b).

- (20) a) 'Az üvegbe 5 liternél
kevesebb fér'
b) 'Az üvegbe 5 liternél
több fér'

Ezzel kapcsolatban meggondolandók a következők (19a) és (19b) egyetlen olvasatú, tehát mindkettő egy-egy alapsztemmára épülő kernel. (19c) és (19d) azonban 2–2 olvasatú, tehát a generatív elmélet szerint mindegyik nem-kötelező transzformáció eredménye kell hogy legyen (egyetlen alapsztemmának és a rá épülő kernelnek szintaktikai eredetű többolvasatúsága nem lehet). E tétel elfogadásából a transzformáció jelentésbefolyásoló jel-

¹ Az üvegbe 5 liter fér

² Az üvegbe nem fér 5 liter

³ Nem igaz, hogy az üvegbe 5 liter fér

⁴ Az üvegbe nem 5 liter fér

legére vonatkozó tétel következik. Ez esetben (19c) és (19d) ilyen alapmondatokat foglal magában:

(21) a) 'Az üvegnek van térfogata'

b) 'A térfogat nem 5 liter'⁵

(21a) azonban analitikus (mivel azt állítja, ami 'üveg' jelentésében benne foglaltatik), (19c, d) e származtatása tehát nem-természetes származtatás. Most tegyük fel, hogy (19c, d) nem két alapsztemmából származik transzformáció útján, hanem 1–1 olyan alapsztemma az alapja mindkettőnek, ahol a kötelező (lexikai) transzformáció osztotta el NEG és QUANT elemeket is. Kérdés ez esetben, hogy az elemek más-más lineáris elrendezése⁶ hogyan vezethet többolvasatúsághoz (alapsztemmáról van szó), mégpedig azonos többolvasatúsághoz. Annyi nyilvánvaló a példák alapján, hogy NEG-t (és QUANT-t) tartalmazó A sora valamely formánsoknak egyazon formánsok B elrendezésű sorával jelentéstanilag ekvivalens, N elrendezésű sorral pedig jelentéstanilag nem ekvivalens. A dolgot tovább bonyolítja NEG és az emfázis együttes előfordulása⁷: Vö. (19c)-vel (22a)-t, illetve (19c) magyar fordításával (22b)-t:

(22) a) 'Neverno, što *butylka* vmeščaet 5 litrov'

b) 'Nem igaz, hogy az *üvegbe* fér 5 liter'

(22a, b) (23a, b)-vel lesz jelentéstanilag ekvivalens:

(23) a) 'Ne *butylka* vmeščaet 5 litrov'

b) 'Nem az *üvegbe* fér 5 liter'

(22) és (23) egyben újabb bizonyítéka a tagadás, az emfázis és az előfeltevés már tárgyalt összefüggésének. Ezen összefüggésből csak azt a következtetést tudom levonni, hogy valamely struktúra elemeinek átrendezése az elemek közti kapcsolatok változásával jár – akár a formációs, akár a transzformációs eljárások végzik az elemek el- vagy átrendezését –, ennek pedig jelentéstanai kihatásai vannak. Egyes elemek ilyen vagy olyan konfigurációja kihat az adott elemeket tartalmazó közlés jelentésére. Mivel pedig a generativisták legutóbbi álláspontja szerint is egyes konfigurációkat nem-kötelező transzformációk hoznak létre, egyes transzformációkat jelentéskihatással járó műveleteknek kell tekintenünk. Katznak (1972:441. Idézi Rák–Szabó, 1978:276.) e tényre utaló megállapítása figyelemre méltó változás az előző évek merev formalizmusával szemben, de Katz még mindig figyelmen kívül hagy számos nyelvi tényt, amelyekkel pedig egy átfogó nyelvreírásnak foglalkoznia kell. Ezek közé tartoznak egyes lexémák egyedi transzformációs sajátosságai, vagy azon esetek, amikor az adott transzformációt, struktúrát jelentéstan okok határozzák meg. Lentebb e tények egy részének bemutatására kerül sor.

2. Valamely nyelvben számos olyan szó található, amely az adott szóosztályra vonatkozó alaktani, szintaktikai szabályok egynémelyikétől eltérő módon viselkedik. A hagyományos leíró nyelvtanok az ilyen eltéréseket a rendhagyó esetek között szokták számontartani. (A történeti nyelvtan a legtöbb alaktani rendhagyóságra magyarázatot adott: például az orosz főnévragozásban a genitivus -u ragjának előzménye az ó-orosz nyelv ragozási rendszerében.) Az alaktani rendhagyóság szintaktikai kihatásai indokolják, hogy

⁵ Amiből logikusan következik, hogy n térfogat > 5 liter vagy a térfogat < 5 liter.

⁶ NEG + COP + CONJ + N + V + QUANT + N, illetve N + V + NEG + QUANT + N

⁷ Vö. Kiefer Ferenc (1970:25.)

említést tegyünk róluk. Egyes angol igékből például nem képezhető -er képzős főnév.⁸ Ennek következtében az N + Prep + N is kizárt: 'the killer of Mr Busch', viszont nincs + 'the knower of the rule' vagy + 'the cooker of the soup'⁹. (Ilyen esetben tehát morfoszintaktikai rendhagyóságról beszélhetünk.) Egyes tranzitív igékből képezhető -able (-ible) melléknév, amely az igében kifejezett cselekvésnek a tárgyon való végrehajthatóságát jelöli (eltekintve a V + able képződmény más jelentéseitől, például preferable, perishable, agreeable stb.): 'readable', 'translatable', 'printable', 'passable' stb.; de + 'bendable', + 'shootable', + 'hittable', + 'spottable' stb. ennek folytán: 'The text can be read' ⇒ 'The text is readable', 'the readable text' stb., de 'The rod can be bent (bended)' ⇒ + 'The rod is bendable', * 'the bendable rod', stb. Az is közismert, hogy a melléknévek egynémelyike csak jelzői, mások pedig csak állítmányi funkciót képesek betölteni¹⁰; csak N + Cop + V struktúrában fordul elő: 'ready', 'glad', 'sorry', 'content' stb. (* 'the sorry man... ', * - 'the content woman... ', de: 'the contented woman... '); csak Adj + N – struktúrában: 'the late' = elhunyt (M. X.), 'the heavy (smoker)', 'the early (riser)', 'the southern (coast)', (és az égtájakat jelölő többi), 'the wooden (cage)' (és az anyagjelölő többi) stb. (* 'the coast is southern', hanem 'This is the southern coast', + 'The cage is wooden', hanem 'The cage is made off/from wood'). Ua. a participiumok esetén: 'X broke the window' ⇒ 'the broken window... ', 'B deserted the house' ⇒ 'the deserted house' stb.; de 'N hit the boy' ⇒ + 'the hit boy', 'M robbed the bank' ⇒ + 'the robbed bank'..., ugyancsak + 'the killed gamebirds', + 'the caught rabbit' és néhány más. A tranzitív igék egy részének tárgya (vagy valamely határozói bővítménye törölhető, más igéké nem).¹¹ 'N is drinking', 'B is writing' stb. E csoportnál a törölhetőség (amely fogalom itt és a dolgozatban mindenütt, a transzformációk formális műveletét jelöli; a nem-transzformacionista ui. joggal vetheti ellen, hogy a fenti és a többi, tárgyi Npnélküli, tranzitív V-t tartalmazó mondatból a kommunikációs szándék – magának a cselekvésnek a konstatálása – révén

⁸ transgress – transgressor

'kill' – 'killer'
stb.

de: 'know' – + 'knower'
'pilot' – + 'piloter'
'cook' – + 'cooker'

⁹ Megjegyzendő, hogy 'cook' főnév létezik, 'the cook of the soup' mégsem fogadható el.

A példa elé tett *-gal jelöljük a grammatikailag, jelentéstanilag helytelen közlést vagy szó szerkezetet.

¹⁰ Ez, ha a generativisták eredeti tételét szigorúan vesszük, komoly elméleti problémát jelent az újrársi és transzformációs szabályok egyetemes jellege szempontjából. A bázisszabályok ui. nem hozhatnak létre Adj + N láncot, csak N + V (V = COP + Adj) sort, amelyet nem kötelező (jelzősítő: N + COP + Adj + N) transzformáció alakít ki (eltekintve a közbülső – „jelzői mellékmondatosító” – lépéstől). Chomsky 1966:39.) és Katz (1971:47–50.) a Port-Royal Grammatikára hivatkozva azt igyekszik bizonyítani, hogy a melléknévi jelzőt tartalmazó mondat két elemi közlés (pontosabban: két elemi frázis struktúra) egymásba szerkesztésének eredménye. Ugyanakkor KF az I. sz. projekciós szabályok – a kernel interpretációjának szabályai! – illusztrálására egy nem kernelt is bemutat ('The man hit the colorful ball'); majd Katz-Postal (1964:120–148.) bevezeti a generalizált transzformáció és a II. sz. projekciós szabályok fogalmát. Nos, ha a melléknévi jelző származtatása:

'Elrúgtam a labdát' } ⇒ 'Elrúgtam a labdát, amely piros' ⇒ 'Elrúgtam a piros labdát',
'A labda piros'

akkor – a generalizált transzformáció meghatározásából következőleg – a legutóbbi mondat generalizált transzformáció eredménye. A fenti példák a generatív elv egyetemes jellegét, Katz példái a szerző következetességét kérdőjelezi meg.

¹¹ A kötelező és a fakultatív vonzat megkülönböztetés ezen az alapon történik. Vö. H. Molnár Ilona (1969:242–3.).

eleve kimaradt a tárgy, és nem töröltünk semmit), mint az előző példánál az egyéb szerkezeti sajátosság, Vegyedi jegye; ezzel szemben áll az igék azon kisebb csoportja, ahol a tárgyi NP nem törölhető: +*'X is robbing, controlling, explaining'* stb. A törölhető tárgyú igék tárgyának törlését két általános szabály tiltja: a tárgy határozottsága és az, ha rajta emfatikus hangsúly van. A tárgy törölhetősége teszi lehetővé az e csoportba tartozó V-k abszolútív használatát, amely használat közben az igében potenciálisan meglevő (preszuppozitív) jelentés előtérbe kerüléséhez, kibontakozásához vezet (*'N most könyvet olvas'* előfeltevése: N tud olvasni)¹². Jelentés és egyedi szerkezeti jegy sajátos összefüggésével állunk itt szemben. A nem-törölhető tárgyú V-k ui. ez utóbbi jelentést nem képesek kifejezni.

Az általános morfológiai-szintaktikai szabályokat nem követő, nagyon szűk érvényű – Lakoff (1970) által alszabályoknak (minor rules) nevezett, ha egyáltalán annak nevezhető – szabályoknak engedelmeskedő lexémák nyelvünkben is szép számmal akadnak. Vö. Dezső László (1969:120.), Károly Sándor (1969:205., 1969b:276.). Megjegyzendő, hogy az alszabályok nyelvspecifikusak (nyelvközi egybevetésük azonban mégsem használatlan: az eltérések tudatosulása kiküszöbölheti a nyelvtanulás közben fellépő negatív interferenciát, amely köztudott, számos nyelvi hiba forrása): *John Gusk, the massacer of Indians* – '*John Gusk, az indiánok lemészárlója*'; +*'X. Y., 'the knover of Icelandic literature'* – '*X. Y., az izlandi irodalom ismerője*' (= the expert in/on . . .); +*'he was spottable in the crowd'* – '*megtalálható (tekintettel) a tömegben*', ugyanúgy +*'bendable'*, +*'shootable'*, +*'lightable'* – '*hajlítható*', '*le-, meglőhető*', '*meggyújtható*', vagy +*'B is explaining, + controlling'* – '*B magyaráz, ellenőriz*' stb. A tárgyi NP törlését nem megengedő angol tranzitív igéknek esetenként azonos jelentésű intranszitiv megfelelője van¹³: +*'the rioters were robbing'* – '*the rioters were looting*' (vö. '*a zendülők raboltak*').

3. Külön figyelmet érdemel egyes V-knek a gerundív transzformációval és egyes nominalizáló transzformációkkal (-ness, -ty) szembeni viselkedése. A gerundív transzformáció (24 a, b, c) mindegyikén elvégezhető, a nominalizáló transzformáció csak (24 a)-n:

- (24) a) '*John is eager to please*'¹⁴
 b) '*John is easy to please*'¹⁵
 c) '*John is certain to win the round*'¹⁶

'John's being eager to please . . . – John's eagerness to please',

'John's being easy to please . . . – +John's easiness to please',

*'John's being certain to win the round . . . – +John's certainty to win the round'*¹⁷

¹² H. Molnár Ilonának tehát igaza van abban, hogy a fakultatív vonzat közrejátszik az abszolútívban megjelenő jelentéstöbblet kialakulásához (i. m. 243.), de azt nem látszik figyelembe venni, hogy V + NP struktúrának is lehet abszolútív jelentése: 'Ede még csak 5 éves, de már kottát olvas', 'Tas még csak kezdő természetjáró, de már térképet olvas' stb. Igaz, 'olvas' e környezetben tulajdonképpen 3 különböző ige: olvas₁, olvas₂ és olvas₃, mert ezek mindegyike más-más cselekvést jelöl, tehát más-más jelentéstartalmat reprezentál (amelyeknek van közös eleme, s ez egyben a poliszmia kialakulásának alapja: az írott jel és a jelölt közti megfelelés megállapítása, a jelben kódolt információ felfogása).

¹³ E tények nyelvközi tanulmányozása és rendszerezése, nagy gyakorlati jelentőséggel bír az összehasonlító lexikográfia számára.

¹⁴ John igyekszik mások kedvében járni.

¹⁵ Johnnak könnyű a kedvében járni.

¹⁶ Valószínű, hogy John nyeri meg a menetet.

¹⁷ A '*being eager–eagerness*', '*proving the theorem*' – '*the proof of the theorem*', '*criticizing the book–the criticism of the book*'-szerű esetekben (vagyis, ha az adott V megengedi mind Tgerund-t, mind Tnom-t) különbség van a kétfajta képződmény szintaktikai „expanziójában”: Nnom jelzővel bővíülhet, Ngerund nem: '*John's great eagerness to please* – +*John's great being eager to please*'; '*John's convincing proof of the theorem* – +*John's convincing proving of the theorem*'.

Abból a feltevésből kiindulva, hogy a gerundív transzformációt semmilyen megszorító szabály nem korlátozza (Kiparsky és Kiparsky (1971) vizsgálatai ezt kérdéssé teszik), a nominalizálót pedig egyes „helyi szabályok” (egyes lexikai elemek egyedi sajátosságai) kizárják, Chomsky (1972:60.) arra a következtetésre jut, hogy a gerundív transzformáció szabályát – és minden olyan szabályt, amely alól nincs kivétel az elemek adott osztályában (ezeket nevezi Lakoff „főszabályoknak”: „major rules”, szemben a már említett alszabályokkal) – a transzformációs szabályleírásban kell megadni, a nominalizációt tiltó vagy megengedő szabályt pedig a lexikonban (lévén az és a fentebb említett egyéb alak-tani-szintaktikai sajátosságok) egyedi (főszabályba nem foglalható) tulajdonság. Eszerint minden V egyéb grammatikai jellemzői mellett fel kell tüntetni: $+T_{nom}$, ill. $-T_{nom}$, tehát 'easy' V, $-T_{nom}$; ugyanígy 'hit' V, $-T_{able}$; 'ready' $\Rightarrow$ V, $-T_{adj}$ (vagyis 'ready' jelzői szerepben nem fordulhat elő, illetve + 'the ready lunch') stb. Ez a megoldás a bázisszabályok finomítását jelenti: a preterminális sorban a bevezetendő formánsok jegyeinek mátrixát kell megadni, javasolja Chomsky (i. m. 49., anélkül, hogy elgondolását konkrét példával illusztrálná), ahol – feltehetően az iménti jelöléshez hasonlóan – szerepel a bevezetendő formáns struktúrajegye. Ezzel kapcsolatban két kérdés vetődik fel. 1. Az egyedi struktúrajegyeken kívül nincsenek-e olyanok, amelyek valamilyen módon az elemek jelentéstartalmával függnek össze és ennél fogva valamilyen jelentés meghatározta szintaktikai szabályba foglalhatók? 2. Valóban jelentéstől függetlenek-e a transzformációs főszabályok, például a gerundív transzformáció szabálya? A gerundív transzformációval itt nem foglalkozunk. L. Kiparsky és Kiparsky (1971).

4. Chomsky (1972:21–2.) 'destroy' és 'refuse' struktúrajegyeit elemezve rámutat, hogy az előbbi csak N tárgyi bővítményt vehet fel, az utóbbi azonban mind N-t, mind V/inf/-t¹⁸, és ezt is a lexikonban nyilvántartandó szabályok közé utalja. Azok a szabályok azonban, amelyek a két ige említett struktúrajegyét előírják, általánosságuk mértékében teljesen eltérnek. 'Destroy' a (+fizikai cselekvés, ráhatás) jeggyel címkézhető nagyon sok V-t magában foglaló jelentéstani osztályba tartozik; ezen V-k kivétel nélkül (+fizikai tárgy jegyű) NP-t (a hagyományos terminológiát használva: névszóval kifejezett tárgyat) vonzanak (és amennyire néhány, általam ismert nyelv alapján meg tudom ítélni, ez általános érvényű struktúrajegye az említett igéknek); itt tehát nem szóspecifikus alszabállyal van dolgunk, mint a fenti esetekben. 'Refuse' ezzel szemben 'kérést, parancsot megtagad' jelentésben a modális (akaratnyilvánítást kifejező) V-kel tartozik egy csoportba. E V-k nyelvenként eléggé eltérő módon kötik tárgyukat. Az angol nyelvben 'refuse' (és ugyancsak 'agree', 'tell', 'order', 'beseech', 'request' (általában NP + VP + Inf szerkezetet realizál, de ez már egy mélyebb és bonyolultabb struktúra¹⁹ transzformációjának eredménye: (25) a) 'Peter refused that (Peter help Paul)' S $T_{del, inf}$
b) 'Peter refused to help Paul'

($T_{del, inf}$ a mellékmondat alanyának törlését és ennek következtében VP-jének fn-ige-névvé változtatását jelöli.) Az orosz nyelvben ua., mint (25a) vagy NP + V + NP + Prep + NP; a magyar nyelvben ua., mint (25a) vagy NP + VP + NP + NP, a szerb-horvát nyelvben viszont a (25a)-szerű struktúra elfogadott. Vö. (26) példait:

(26) a) 'P'otr otkazals'a pomoč Pavlu'

¹⁸ 'The blast destroyed the building' (A robbanás elpusztította az épületet)

'Ed refused the offer' (Ede visszautasította az ajánlatot)

'Ed refused to kill the dog' (Ede nem volt hajlandó agyonütni a kutyát)

¹⁹ Az előfeltevést is magában foglaló mélystruktúra még összetettebb: 'Mark requested that (Peter help Paul)' S Peter refused that (Peter help Paul)' S

- b) 'P'otr otkazal Pavlu v pomošči'
- c) 'Péter megtagadta, hogy segítséget nyújtson Pálnak'
- d) 'Péter megtagadta Páltól a segítséget'
- e) 'Petar je odrekao da pomogne Pavlu'

Az akaratnyilvánítást jelölő V-k egy nyelven belül is egyedi sajátosságokat mutatnak:

- (27) a) 'Steve requested John to open the window'²⁰
- b) 'Steve demanded that John (should) open the window'²¹
- c) 'Stefan bat Hans das Fenster zu öffnen'
- d) 'Stefan sagte Hans, dass er das Fenster öffnet/öffnen soll'

Az utóbbi igecsoport igéi tehát jó néhány egyéni vonást mutatnak, és ezek valóban az alszabályokban tarthatók számon. A felszíni eltérések azonban itt is mélyebb összefüggéseket takarnak: az akaratnyilvánítást kifejező V-k általános jelentéstartalma: '*A B cselekvést akarja (nem akarja) végezni (C-re irányultan)*' vagy '*A akarja (nem akarja), hogy B C cselekvést végezze (D-re irányultan)*'. E jelentések aztán a (25), (26) és (27)-ben bemutatott formák valamelyikében – vagy más formában²² – jelennek meg.

5. Lakoff (1970b) hívja fel a figyelmet arra az esetre, amikor valamely diszém vagy poliszém elem az adott jelentéstől függően más-más morfológiai-szintaktikai szabályokat követ. '*Hard*' kemény, szilárd (talaj, fém), illetve megedzett (fém) jelentésben nominálizálható; '*nehéz*' (munka) jelentésben nem:

- (28) a) 'The rock is hard'⇒'the hardness of the rock . . .'
- b) 'The work is hard'⇒+'the hardness of the work . . .'
- c) 'The work is difficult'⇒'the difficulty of the work . . .'

'*Hard*' nominalizálhatósága egyedi jegy, amely mögött semmilyen törvényszerűség nincs. De nézzük meg e formáns más tulajdonságait:

- (29) a) 'The metal hardened a bit'
- b) 'The metalworker hardened the metal/+the lava'
- c) 'The metalworker hardened the metal by using a new technique'
- d) +'The problem hardened'
- e) 'The problem became more complicated'
- f) +'The student made the problem complicated'
- g) +'The adamant hardened'
- h) +'The hard coal hardened/became harder'
- i) 'Steel is harder than lead, + and lead is harder than timber'

'*Hard*' a fém különböző halmazállapotai egyikét, tehát állapotot jelöl, '*harden*' pedig az egyik állapotból a másikba való átmenetet (statikus versus dinamikus jelentésű igék); a szilárdságnak különböző fokozatai lehetnek, ezért '*harden*' különböző fok-, mértékhatározókkal bővíthet; a fém megszilárdulásának folyamata az ember által befolyásolható, irányítható, ezért '*harden*' tranzitív jelentést vehet fel és módhatározókat köthet magához; ez nem érvényes a láva megszilárdulására. Ilyen egyszerű szabályokba foglalhatók azok a jelentéstani tények, amelyek (29a, b, c)-t mint struktúrát és annak helyességét meghatározzák. Itt tehát nem alszabályokkal, hanem univerzális jelentéstani okok meghatározta tényekkel van dolgunk. (29d, e) ismét alszabályba foglalható jelenség: '*the problem is hard*' = '*the problem is complicated*'; '*the problem becomes more complicated*'⇒

²⁰ Pista kérte Jancsit, hogy nyissa ki az ablakot

²¹ Pista követelte, hogy Janci nyissa ki az ablakot

²² például: '*Steve wanted John to open the window*',
'*The landlady wanted to see the damage repaired immediately*' stb.

+ 'the problem hardens'; vagyis egyszerűbben: 'hard' (difficult) – -en (a fentebb javasolt +, – jelölés szerint). (29f, g, h, i) ismét jelentéstani okokból agrammatikus struktúra: 0 bonyolultsági fokú probléma – a fogalom meghatározásából eredően – nincs ((29f) az ilyen probléma létét implikálja; helyes: "The student made the problem more complicated"); a gyémánt szilárdságában nincsenek fokozatok (legalábbis a laikus fogalmak szerint) (29g)); 'hard coal' (kőszén, feketeszen) egy fogalom tagolt neve, ahol 'hard' eredeti jelentése elmosódóban van; a feketeszen minőségében lehet különbség (a és b időpont között beállhat változás), de e különbség mérésének egysége a kalóriaérték ((29h)); idegen minőségeket – a köznap gondolkodás-elemzés szintjén – nem hasonlítunk össze ((29i)).

Amint (29) egyes példái is mutatják, az állapotok változ(tat)hatósága, az a tény, hogy egyes tulajdonságok eltérő mértékben lehetnek jelen a dolgokban, mindez tükröződik a nyelv jelentéstényeiben: vannak állapotváltozást jelölő jelentésegységek (szilárdul, kristályosodik, cseppfolyósodik stb.), a tulajdonság mértékének nyelvi korrelátuma pedig a fokozhatóság. (Az is nyilvánvaló, hogy az állapotváltozás ténye, fogalma és a tulajdonságmérték s fokozhatóság között összefüggés van: az egyik állapotból a másikba való átmenet a minőség valamely összetevőinek változásában – csökkenésében vagy növekedésében – valósul meg. Ennek nyelvi kifejezése: z anyag x időpontban más [például szilárdabb stb.], mint y időpontban.) A fokozhatóság pedig a fokozható formánsok jó néhány struktúrajegyének és ezáltal szintaktikai környezetének meghatározója. Csak a tulajdonságjelölő melléknévnek lehet hasonló határozója, fok-, mértékhatózója, a hasonlítás körét (értelmezési tartományát) kifejező helyhatározója ('Ede legerősebb a faluban'). A hely-, tér- és anyagviszonyt jelölő melléktaluk *jelentéstartalmuk folytán rendelkeznek más struktúrajegyekkel.*^{2 3}

A fokozhatóság és szintagmatizálódás egyik összefüggésére Apresjan (1974:65–6.) mutat rá. A paradigmikus tengely mentén ellentétpárokba rendeződő (térbeli kiterjedést jelölő vagy parametrikus) melléktaluk – 'hosszú' – 'rövid', 'mély' – 'sekély', 'széles' – 'keskeny' stb. – közül csak az adott skála(mérce, norma) alsó pólusán levő tulajdonság jelölésére szolgáló melléktalukhoz kapcsolódhat olyan határozó, amely az adott tulajdonság teljes (abszolút) fokát jelöli: 'sovsem (soveršenno, absoľutno) nizkij, korotkij, uzkij, tonkij' stb.; ezzel szemben – állítja a szerző – a skála felső pólusán levő tulajdonságot jelölő szó csak a tulajdonság nagy fokát jelölő határozóval szintagmatizálódhat (és ebben szintagmatizálódási szabályai azonosak az alsó pólust jelölő melléktaluk szintagmatizálhatóságával: 'očen' nizkij čelovek' – očen' vysokij čelovek), a tulajdonság teljes (maximális) fokát jelölő határozóval nem: + 'sovsem vysokoe derevo', 'soveršenno širokaja reka', + 'absoľutno dlinnoe brevno'. A szerző ezt azon jelentéstani ténnyel magyarázza, hogy az adott kiterjedésnek az alsó skálán („lefelé mérve”) van egy kritikus foka, a felső skálán („felfelé, extenzív irányban mérve”) viszont nincs: a hosszú, széles (mély) tárgy hosszúsága (szélessége stb.) mindig továbbnövelhető, s a tárgy mindig hosszú (széles stb.) marad; a rövid tárgy hossza („rövidsége”) viszont nem csökkenthető a végtelenségig (ha a henger hosszát az átmérőnél kisebbre csökkentjük, a henger már nem rövid, vagy alacsony lesz, hanem vékony vagy lapos, kör alakú tárgy, idom). Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a természetes nyelvben nem egészen így néz ki a dolog. A magyar átlagnyelvvezék nem

^{2 3} Az iskolai nyelvtanokból is ismert „ellenpéldák” jelentés és szerkezet nagyon sajátos összefüggésére vetnek fényt. 'Ede pestibb a pestieknél' közlés melléktalukét a beszélő tulajdonságjelölő funkcióval ruházta fel, és ennek kifejezéséként a tulajdonságjelölő melléktalukra jellemző struktúrába helyezte. A hallgató e szokatlan környezet alapján fogja fel a jelentésváltozást, illetve értelmezi a közlést.

minősíti agrammatikusnak (vagy aszemantikusnak) az olyan szókapcsolatot, mint *'egészen magas ház'*, *'egészen széles ösvény'*, *'teljesen mély víz'*. E szókapcsolatokban – meglátásom szerint – *'egészen'*, *'teljesen'* olyanfélét jelent, hogy *'nagyon'* vagy az adott skálán (az adott mérce, norma szerint) a maximumot megközelítő, elérő. Út szélesítésénél – teszem azt – az a közlés, hogy *'Az út itt egészen széles'* azt jelentheti: az utat az adott ponton már a tervezettre szélesítették. Az orosz anyanyelvűek nyelvérzéke tekintetében nem foglalhatok állást, de bizonyos, hogy a *'Doroga zdes' sovsem široka'* is értelmezhető az említett módon. Apresjannak abban igaza lehet, hogy a *'sovsem vysokij dom' 'sovsem'* eredeti jelentése (a tulajdonság tovább nem változtatható, kritikus foka) szerint nem-jól-formált. Azonban *'sovsem'* és *'vysokij'* eredeti „összeférhetetlensége” (Károly Sándortól kölcsönzött műszó) folytán értelmeződött át *'vysokij'* környezetében *'sovsem'* és vette fel *'očen'* jelentést (a szókapcsolat egyik lehetséges értelmezése). Az történt, amit a szerző (i. m. 81.) a jelentés-kölcsönhatásról mond: a jelentések nem mindig additív módon összegeződnek, a jelentéstani egyez(tet)és (konkordancia) mellett van jelentéstani elhasonulás is: összeférhetetlen szók szintagmatizálódhatnak; ennek folytán a szók egymás környezetében törölhetik a másik szó valamely szemáját (jelentéselemét), új széma megjelenését idézhetik elő, s ily módon átalakíthatják egymás jelentésszerkezetét, hogy ezáltal a jelentéstani összhang ismét helyreálljon. Erről máshol részletesen szólok.

6. A magyar melléknevek jelentése és határozói bővítményeik közti összefüggést Károly Sándor (1969) részletesen elemzi. Átfogó rendszerezéséhez, következtetéseihez nehéz lenne bármit is hozzátenni²⁴, csupán néhány példáját mutatnám (illetve analóg példákat mutatnék) be adalékként a jelentés és struktúra, jelentés és transzformáció összefüggésének illusztrálásaképpen:

- (30) a) 'Tas barátságos Edéhez'
 b) + 'Tas okos Edéhez'
 c) 'A gyerek a szabadban eleven'
 d) 'A gyerek, ha a szabadban van, eleven'
 e) 'A víz a tóban hideg'
 f) + 'A víz, ha a tóban van, hideg'
 g) 'A ház nagyon csinos a modern erkéllyel'
 h) 'A ház nagyon csinos, mert modern erkélye van'
 i) 'A gazda elégedett szerény vagyonával'
 j) + 'A gazda elégedett, mert szerény vagyona van'
 k) 'A gazda elégedett, bár szerény vagyona van'

²⁴ Egy kategória jelölésére használnék más szakkifejezést: (+vele szemben) (i. m. 173.) szemantikai jegy helyett a (+ viselkedés-magatartás viszony) vagy egyszerűbben (+attitűd) jegyet, mert egyrészt *'vele szemben'* az említett jegy egyik felszíni realizálása (*A-nak közömbös B = A közömbös B-vel szemben'*), másrészt, mert *'vele szemben'* más viszony kifejezésére is használatos (térviszony: *'domb a házzal szemben'*, hasonlító viszony: *'Ez évben 20 súlyos üzemi baleset történt, a múlt évi 23 balesettel szemben'*); továbbá (+élő) jegy helyett, a bővítmény vonatkozásában (±élő) jegyet használnék tekintettel az olyan esetekre, mint *'Tas közömbös maradt a dolog iránt'*. Az (+élő) jegy részletezésére is szükség lehet az olyan esetek elkerülésére, mint *'A lárva durva volt az amőbához'* stb. A képes beszéd és a nem-reális világra (mesevilágra) vonatkozó beszédmű tovább bonyolíthatja a dolgot (például *'A sors kegyes volt Tashoz'*, *'A nagyfa kedves volt a kisfához'* stb.). Kéziratol dolgozatomban IV. fejezetében, amelynek jelen írás egyik alfejezete, erről még szó lesz.

Ellentétben (30a)-val (30b) mellékneve nem magatartás- vagy viszonyjelölő, ez az oka agrammatikus jellegének; (30c) mellékneve és határozója között feltételes kapcsolat van, ezért (30c) (30d)-vé transzformálható; (30e)-ben a feltételes viszony a melléknév és a határozó között kizárt, ezért (30f) agrammatikus; (30g) mellékneve és határozója közti oksági összefüggés (30h)-ban mellékmondattá kibontva jelenik meg; (30i)-ben az oksági összefüggés a melléknév és a határozó között valószínűtlen, a megengedő határozói összefüggés lehetséges, ezért (30i) (30j)-vé alakítása rossz mondatot eredményez, (30k) pedig (30i) szinonimájaként elfogadható:

7. Katz (1966:309–316.) rámutat, hogy 'jó' és 'rossz' melléknevek nem akármilyen értékelő-minősítő funkciót látnak el, hanem hasznosság, funkció, feladat stb. szempontjából osztályozzák a dolgokat. Az adott dolog tehát nem a maga totalitásában kerül minősítésre a melléknév által, hanem csak az adott funkció szempontjából lényeges oldala szerint. Például a kést vágó funkciója, a kályhát fűtő stb. funkciója, a térképet az általa való tájékozódás szempontjából minősítjük. Ennek jelölésére nem kell új kategóriát bevezetnünk, mivel az adott dolgot jelölő szó jelentéselemei (szemantikai jegyei) között ott van a funkciójelölő elem: 'kés' (+vágásra használt eszköz), 'töltőtoll' (+írásra használt eszköz) stb., és 'jó', 'rossz' használatának konvenciói (vagy inkább a jelentéskapcsolás logikája) szerint e melléknevek mindig a funkciójelölő jelentéselemhez kapcsolódnak.²⁵ E tény többszörösen meghatározza a szerkezeti jólformáltságot. Teljesen idegen^{25/b} funkciójegyű lexémákat tartalmazó szókapcsolatok vagy mondatok nem kapcsolhatók egyetlen összetett szerkezetté sem konjunktív formánsokkal (kapcsolatos, ellentétes vagy választó kötőszóval), sem aszindentikusan:

- (31) a) 'A kuplung jó' } $T \Rightarrow_{\text{conj}}$ 'A kuplung és a fék jó'
 b) 'A fék jó' }
 c) 'A számítógép jó' } $T \Rightarrow_{\text{conj}}$ '+A számítógép
 d) 'A szemöldökceruza jó' } és a szemöldökceruza jó'

Ebből a szabályból következik az olyan hasonló szerkezetek tilalma, mint

- (32) a) '+A számítógép jobb mint a szemöldökceruza'
 b) '+A franciakuks jobb mint a lámpabúra'
 c) '+A golyócsapág rosszabb mint a cipőcsat' stb.

A kapcsolhatóság tilalma nemcsak az idegen funkciókra, hanem az idegen dolgok, kategóriák nevére is vonatkozik²⁶:

- (33) a) '+a relativitáselmélet és az A–2 influenza vírus . . .'
 b) '+a metagalaxis és a szomszéd övsömöre . . .'
 c) '+a Kohoutek-üstökös csóvjája és a mocsára golyahír hajszálgököre . . .' stb.

²⁵ Előfordulhat, hogy összetett vagy több funkcióról van szó, ilyenkor differenciált minősítésre lehet szükség: 'A kályha sütésre-főzésre jó, de fűtésre nem.' 'A kés krumpli hámozásra jó, de tésztametésre nem' stb.

^{25/b} Idegen funkciójegy például a teleszkóp funkciójegye (+ Égitest megfigyelésére használt optikai műszer (és a gereblye) funkciójegye (+ A talaj megmunkálására használt szerszám); ezzel szemben az azonos tevékenységi körben használt eszközök funkciójegyét (például a kapa és a gereblye funkciójegyét) rokon funkciójegynek nevezném. Vö. (31) példait.

²⁶ Ugyanaz vonatkozik a szinonimákra, valamint az egymással fölé-, alárendeltségi viszonyban levő fogalmak nevére: '+A gazda burgonyát és krumplit ültetett.' E tilalom azonban bizonyos stílári hatásokat végett esetenként megszeghető: 'Egyik kutya, másik eb' (= mindkettő komisz, kegyetlen). 'Benő bácsi tavaly kukoricát, idén tengerit vetett' (= mindig ugyanazt termeszt.) 'Tasnak kocsija van, Edének pedig trabantja . . .'

(33) NP-inek konjunkciója nyilvánvalóan azért nem lehetséges, mert ezen NP-knek nincs közös jelentéseleme és ennél fogva nincs olyan állítmány, amely a természetes nyelvben ezen NP-k által jelölt dolgokra vonatkoztatható lenne.²⁷

A homonim VP-k konjunkciója szintén kizárt:

- (34) a) 'A gazda feltörte₁ az ugart' } $T_{conj} \Rightarrow$ '+A gazda feltörte az ugart és a zárat'
 b) 'A gazda feltörte₂ a zárat' }

Hasonlóan (a szó szerinti és átvitt [metaforikus] jelentésű struktúrák kapcsolásának tilalma:

- (35) a) 'Anya megmosta₁ Ila hátát'
 b) 'Anya megmosta₂
 Ila fejét' (= megszidta Ilát)
 c) '+Anya megmosta Ila hátát és fejét'
 d) 'Ági becsapta₁ az ajtót'
 e) 'Ági becsapta₂ Ilát'
 f) '+Ági becsapta az ajtót és Ilát'
 g) 'Pál a mankójára támaszkodik₁'
 h) 'Pál a nyugdíjára támaszkodik₂'
 i) '+Pál a mankójára és a nyugdíjára támaszkodik'
 j) 'John practised₁ medicine'²⁸
 k) 'John practised₂
 piano'^{29, 29/b}
 l) '+John practised medicine and piano'

Nyilvánvaló, hogy (35c, f, i, l) csak tréfás szójátékként funkcionálhat (amely lehetőséget a nyelvi lelemény ki is aknáz); az is kétségtelen, hogy ezen esetekben jelentéstani okok tiltják az adott struktúrák létrehozását. Legfeljebb az lehetne vita tárgya, hogy a nem-jólformáltság grammatikai vagy jelentéstani, vagy grammatikai-jelentéstani. A (35c) stb. példázta jelenségeket szabálytalan zeugmának nevezhetjük; stiláris hatásuk az ún. antiklímax.

A jelentéstani tények és a mondatnyi szerkezetek között összefüggésre Chomsky-nál (1965:148–170.) is találunk utalást, amikor rámutat, hogy (+Élő), mint szemantikai kategória a kritériuma pl. (36) grammatikai helytelenségének.

(36) '+The book who you read was a best seller.'³⁰ A grammatikai jólformáltság jelentéstani feltételének másik, Chomsky idézte esete: 'very' + participium kompatibilitásának az adott ige (+Tulajdonság) vagy (+Cselekvés) szemantikai jegye a feltétele. E jegyek alapján minősítjük (37a)-t grammatikailag jólformáltnak, illetve (37b)-t grammatikailag helytelennek.

- (37) a) 'A very charming person appeared.'³¹
 b) '+A very walking person appeared.'³²

²⁷ A logikában és valamely más elvont eszmefuttatásban (például a grammatikai metanyelvben) e dolgoknak lehet közös állítmánya, például 'Az üstökös és a mocsári gólyahír idegen kategóriák'.

²⁸ John orvosi pályán működött.

²⁹ John zongorán gyakorolt.

^{29/b} Korponay Béla mutatott rá (személyes közlés), hogy a (35i)-szerű mondatot egyfajta stiláris eszközként (antiklímax) használhatjuk.

³⁰ +A könyv, akit olvasol, bestseller.

³¹ Megjelent egy nagyon vonzó külsejű személy.

³² +Megjelent egy nagyon sétáló személy.

Igaz, Chomsky még e jelenségeket a szintaxis (illetve a lexikonra vonatkozó szintaktikai szabályok) szintjén kezeli, de az anomális közléseknek a szabálytalanság foka szerinti osztályozásában magasabb szintű (grammatikai) és alacsonyabb szintű (lexikai) szelekciós jegyek előírt szabályok megsértéséről beszél („violating high level and low level selectional features”). De további gondolatmenetéből kiderül, hogy az alacsonyabb szintű szelekciós jegyeket a szemantikai jegyek szinonimájaként használja, és a szelekciós jegyekre épülő szabályrendszernek a szemantika illetékességi körébe való utalását javasolja:

„One might propose therefore that selectional rules
be dropped from the syntax and that their function
be taken over by the semantic component.”

Chomsky (1965:153.)

Itt tulajdonképpen Chomsky arra is utal, hogy a grammatikai és jelentéstani jólformáltság nem választható mereven külön egymástól és bizonyos esetekben a grammatikai jólformáltságnak jelentéstani kritériumai vannak. E tény további vizsgálatát itt területi korlátok miatt félbe kell szakítanunk.

IRODALOM

- Апресян, Ю. Д. (1974): Лексическая семантика. Москва.
- Bolinger, D. (1975): Meaning and Form (Some Fallacies of Asemantic Grammar). In Current Issues in Linguistic Theory, IV., vol. 1. Ed. E. F. Koerner. Amsterdam
- Chomsky, N. (1965): Aspects of the Theory of Syntax. M. I. T. Press, Cambridge
- (1966): Cartesian Linguistics. N(ew)Y(ork), L(ondon)
- (1972): Studies on Semantics in Generative Grammar. Mouton, The Hague, Paris
- Clark, H. H. (1976): Semantics and comprehension. Mouton. The Hague, Paris
- Dezső László (1969): A főnévi csoport. Ált Ny T, VI. Szerk. Károly Sándor, Telegdi Zsigmond
- H. Molnár Ilona (1969): Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. Ált Ny T, VI.
- Károly Sándor (1969): A melléknévi csoport. Ált Ny T, VI.
- Katz, J. J. (1966): The Philosophy of Language. N Y, L (1971): The Underlying Reality of Language . . . NY
- (1972): Semantic Theory. NY, L
- Katz, J. J.–Fodor, J. A. (1965): The Structure of a Semantic Theory. in The Structure of Language. Eds. J. J. Katz, J. A. Fodor. Englewood Cliffs
- Katz, J. J.–Postal, P. M. (1964): An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. M. I. T. Press, Cambridge
- Khrakovsky, V. S. (1973): Passive Constructions. in Trends in Soviet Theoretical Linguistics. Ed. Ferenc Kiefer. Dordrecht–Holland. U. S. A.
- Kiefer Ferenc (1970): Mondattani-szemantikai tanulmányok. Bp.
- Kiparsky, P.–Kiparsky, C. (1971): Fact. in Semantics. Eds D. D. Steinberg, L. A. Jakobovits. Cambridge.
- Lakoff, G. (1970): Irregularity in Syntax. NY, L
- Rák Sándor–Szabó István (1978): Jelentés és transzformáció összefüggéséről. Az Egri Tanárképző Főiskola Tud. Közleményei, XIV. Szerk. dr. Köves József

WORD MEANING, SENTENCE STRUCTURE, GRAMMATICALITY

BY DR. ISTVÁN SZABÓ

Taking issue with the proponents of autonomous grammar, i. e., with those „orthodox” generativists who, like J. J. Katz, R. Jackendoff and others, maintain that it is possible to describe the grammar of language without recourse to meaning, I have adduced and analysed in this paper a „batch” of linguistic data which constitute an intricate fabric of semantic facts and grammatical rules that bear out the correctness of semantico-syntactic approach to language. The number of linguistic evidence and theoretical arguments in favour of this approach is enormous (those given here are but a fragment of them), and studying any of the works referred to in the Bibliography is bound to result in a „chain reaction”-like multiplication of bibliography and linguistic data.

Most of the linguistic material discussed here is in English, but a few examples are taken from other languages; there seems to be no need, then, to give a detailed summary: the interested Reader will be able to infer most of the theoretical problems at issue from the linguistic facts presented above (the other limiting factor is the space available).